

РИЗИКОВАНА ПОВЕДІНКА ЯК ФОРМА ДЕВІАНТНОЇ: ДЕТЕРМІНАЦІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ПРОФІЛАКТИКИ

RISK BEHAVIOR AS A FORM OF DEVIANT BEHAVIOR: DETERMINATION OF OCCURRENCE AND WAYS OF PREVENTION

Стаття присвячена комплексному аналізу ризикованої поведінки як однієї з форм девіантної активності, що відображає напруження між особистісними потребами індивіда та соціальними нормами. У центрі дослідження – питання детермінації виникнення ризикованої поведінки в контексті психологічних, соціокультурних та чинників середовища, а також визначення дієвих напрямів її превенції. Здійснено теоретичний огляд концепцій девіантності, у межах якого ризикована поведінка розглядається не лише як деструктивна реакція, але й як форма адаптаційного пошуку, спрямована на компенсацію дефіциту сенсу, самореалізації або емоційного насичення. Показано, що ключову роль у формуванні схильності до ризику відіграють когнітивно-емоційна дисонансність, порушення механізмів саморегуляції, низький рівень фрустраційної толерантності та деформація моральних орієнтирів. Особливу увагу приділено соціальним чинникам ризикованої поведінки, зокрема впливу субкультур, медіа, економічної нестабільності й дефіциту позитивних моделей поведінки. У статті доводиться, що ризикована поведінка часто є реакцією на соціальну фрустрацію та кризу ідентичності, що формує в особистості ілюзію контролю над ситуацією через порушення заборон і експерименти з межами дозволеного. Запропоновано розглядати превенцію не лише як систему обмежень чи санкцій, але й як багаторівневу психологічну і соціально-педагогічну стратегію, спрямовану на формування внутрішніх регуляторів поведінки, розвиток рефлексивності та підвищення стресостійкості особистості. Обґрунтовано доцільність інтеграції когнітивно-поведінкових і соціально-екологічних підходів у створення ефективних програм профілактики, орієнтованих на формування відповідальної автономії та усвідомленого ставлення до власних дій.

Ключові слова: ризикована поведінка, девіація, соціальні детермінанти, саморегуляція, профілактика.

The article is devoted to a comprehensive analysis of risky behavior as a form of deviant activity that reflects the tension between an individual's personal needs and social norms. The study focuses on the determination of the emergence of risky behavior in the context of psychological, sociocultural, and environmental factors, as well as the identification of effective ways to prevent it. A theoretical review of concepts of deviance is carried out, within which risky behavior is considered not only as a destructive reaction, but also as a form of adaptive search aimed at compensating for a lack of meaning, self-realization, or emotional satisfaction. It is shown that cognitive-emotional dissonance, disruption of self-regulation mechanisms, low frustration tolerance, and deformation of moral guidelines play a key role in the formation of risk-taking behavior. Particular attention is paid to the social factors of risky behavior, in particular the influence of subcultures, the media, economic instability, and the lack of positive role models. The article argues that risky behavior is often a reaction to social frustration and identity crisis, which creates an illusion of control over the situation through breaking rules and experimenting with the limits of what is permissible. It is proposed to consider prevention not only as a system of restrictions or sanctions, but as a multi-level psychological and socio-pedagogical strategy aimed at forming internal regulators of behavior, developing reflexivity, and increasing the stress resistance of the individual. The feasibility of integrating cognitive-behavioral and socio-ecological approaches in the creation of effective prevention programs aimed at forming responsible autonomy and a conscious attitude towards one's own actions is substantiated.

Key words: risky behavior, deviation, social determinants, self-regulation, prevention.

УДК 159.97

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.79.2.11>
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

Галич М.Ю.

доктор філософії в галузі психології,
доцент,
доцент кафедри юридичної психології
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-3690-4402

Зейферт А.Є.

здобувач вищої освіти,
слухач 2-МПС ІЗДН
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: 0009-0000-1844-8522

Колінько А.С.

здобувач вищої освіти,
слухач 2-МПС ІЗДН
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: 0009-0006-7178-6794

У сучасному суспільстві, що функціонує в умовах тотальної невизначеності, соціальної турбулентності та швидкоплинності ціннісних орієнтирів, феномен ризикованої поведінки набуває особливої психологічної значущості. Він перестає бути лише маргінальним проявом девіації й дедалі частіше постає як своєрідний спосіб адаптації індивіда до динамічної, непередбачуваної реальності. Людина, опинившись у просторі безперервних соціальних змін, інформаційних перевантажень та емоційної нестабільності, змушена формувати нові патерни поведінки, що дають змогу водночас зберегти відчуття контролю й отримати досвід самореалізації. Ризик, таким чином, перетворюється на інструмент перевірки власних меж, спробу відновити психологічну рівновагу шляхом

подолання страху, невизначеності та відчуття безсилля перед обставинами.

Психологічна сутність ризикованої поведінки полягає у свідомому чи напівсвідомому прийнятті можливості негативних наслідків заради досягнення внутрішньо значущої мети. Це можуть бути прагнення до гострих відчуттів, потреба у визнанні, бажання довести собі власну спроможність або спроба втекти від внутрішнього напруження. Така поведінка нерідко виступає як компенсаторний механізм, спрямований на подолання внутрішнього конфлікту між потребою у свободі та страхом перед соціальними санкціями. Вона виявляється у найрізноманітніших формах: від фізичного ризику до соціального, від участі у небезпечних розвагах до девіантних проявів у цифровому про-

сторі. В усіх випадках її підґрунтя є складна динаміка взаємодії особистісних установок, емоційної регуляції та соціальних контекстів.

Актуальність дослідження ризикованої поведінки визначається не лише її зростаючою поширеністю, але й тим, що вона виконує подвійне психологічне завдання. З одного боку, вона може мати руйнівні наслідки для особистості, посилюючи соціальну дезадаптацію, фрустрацію й емоційне виснаження. З іншого – виступає своєрідним засобом пошуку нових можливостей самоствердження, способом вийти за межі усталених рамок і відновити почуття життєвої активності. У цьому аспекті ризикована поведінка має амбівалентний характер, поєднуючи як деструктивні, так і потенційно конструктивні елементи, що робить її об'єктом глибокого міждисциплінарного аналізу.

Особливої гостроти проблема набуває в українських реаліях, де багаторічна війна, соціально-економічна нестабільність, втрата почуття безпеки та фрагментація спільнот створюють передумови для підвищення психологічної напруги. Молодь, яка перебуває у пошуку ідентичності, дедалі частіше вибирає ризик як спосіб протесту проти хаотичної дійсності, акт відновлення контролю над власним життям у ситуації, де звичні правила втратили силу. У цьому контексті ризикована поведінка набуває функції екзистенційної відповіді на кризу сенсу, стаючи формою самоствердження в умовах, коли традиційні соціальні інститути не забезпечують відчуття стабільності та підтримки.

Теоретичний аналіз феномена ризикованої поведінки вимагає врахування її соціокультурної, мотиваційної та особистісно-психологічної природи. Зокрема, виявлення детермінант такої поведінки передбачає дослідження ролі емоційної нестабільності, низької толерантності до фрустрації, порушень у системі саморегуляції та наявності нереалістичних очікувань щодо власних можливостей. Не менш важливим є вплив соціального середовища: дефіцит соціальної підтримки, інфляція моральних цінностей, культ споживання та популяризація ризику в масовій культурі створюють умови, у яких небезпечна поведінка стає не лише допустимою, але й престижною.

Як зазначає О.Л. Христук, психологія девіантної поведінки є міждисциплінарною науковою галуззю, яка поєднує здобутки клінічної психології, психіатрії, педагогіки, соціології та кримінології, що дає змогу комплексно осмислювати природу поведінкових відхилень, їхні причини, динаміку, а також механізми профілактики й корекції [6, с. 6]. Такий інтегративний підхід пояснюється тим, що девіантність ніколи не є одномірним явищем – вона виникає на перетині особистісних особливостей, соціального контексту та морально-етичних установок суспільства. Девіантна поведінка може проявлятися у формах, що варіюються від незначних соціальних порушень (зухвала поведінка, демонстративність, вербальна агресія) до серйозних

кримінальних дій, і саме ця широта спектра зумовлює потребу у міждисциплінарному аналізі.

Історично поняття «девіація» пов'язане з ім'ям французького соціолога Еміля Дюркгейма, який першим розглянув девіантність не як патологію, а як природну, необхідну складову частину соціального життя. На його думку, відхилення від норми є показником динамізму суспільства, адже саме через порушення встановлених меж суспільство оновлює свої моральні орієнтири й зміцнює колективну свідомість. Девіація, таким чином, не зводиться до порушення – вона виконує функцію соціальної регуляції, примушуючи спільноту постійно переосмислювати власні цінності. У подальшому, з розвитком соціології, девіантологічне знання оформилося як окрема теоретична система, що вивчає закономірності поведінкових відхилень, особливо злочинності, наркоманії, агресивних проявів і соціального відчуження.

Ключовим поняттям у структурі девіантності виступає норма, що функціонує як соціальний маркер прийнятного. Вона є результатом колективної угоди, відображенням суспільних очікувань, які формують певний «еталон» поведінки для кожного члена групи. Як підкреслюють дослідники, норма не є абсолютною – вона має історичний, культурний і контекстуальний вимір. У традиційних суспільствах вона базувалась на релігійно-моральних канонах, тоді як у сучасному світі, який характеризується плюралізмом цінностей, норми стають більш гнучкими, часто суперечливими. Це створює ситуацію морального релятивізму, де межа між «нормою» і «відхиленням» стає дедалі умовнішою. Саме у таких умовах девіація може сприйматися не як патологія, а як форма соціального протесту або пошуку нового сенсу.

З точки зору психології, порушення норми є наслідком внутрішнього конфлікту між системою потреб і можливостями їх реалізації у рамках соціально дозволеного. Коли суспільство не надає індивіду достатніх ресурсів для самореалізації, він може шукати альтернативні, часто ризиковані або асоціальні способи задоволення потреб. Таким чином, девіантна поведінка стає своєрідною формою дезадаптивного реагування, спрямованою на відновлення внутрішньої рівноваги. У цьому сенсі вона є не лише соціальним, але й психологічним симптомом – сигналом про порушення гармонії між особистістю та середовищем.

Соціологічний підхід дає змогу глибше осмислити, що девіація є не лише результатом індивідуальних особливостей, але й наслідком процесів соціалізації. Відомі дослідники, зокрема А. Коуен, наголошують на тому, що поведінкові моделі формуються у процесі засвоєння норм, цінностей і стереотипів певної групи. Якщо соціальне середовище толерує або заохочує порушення правил, індивід починає сприймати девіантні дії як прийнятні або навіть необхідні для досягнення успіху [9, с. 8]. Отже, девіантна поведінка не є вродженою властивістю людини – вона набувається у процесі

соціального навчання та є формою пристосування до середовища, у якому відхилення стають нормою. Саме тому вивчення девіації має включати аналіз соціокультурних умов, у яких вона виникає, адже межа між конформізмом і девіацією часто визначається не індивідом, а контекстом, у якому він живе.

Важливий внесок у розвиток соціологічного розуміння девіантності зробили автори теорії аномії М. Сімен і Р. Мертон [10, с. 455]. Саме ці автори першими запропонували системне пояснення того, як соціальна структура з її нерівністю в доступі до ресурсів і можливостей формує передумови для девіантної поведінки. Р. Мертон, розвиваючи ідеї Е. Дюркгейма, виходив з того, що суспільство встановлює певні культурно схвалені цілі – успіх, матеріальний добробут, соціальний статус – та водночас визначає легітимні засоби їх досягнення. Коли ж для значної частини населення ці засоби виявляються недоступними через структурні бар'єри, виникає стан фрустрації, який породжує прагнення знайти альтернативні, часто нелегальні або асоціальні шляхи досягнення бажаного. У цьому полягає сутність аномії як розриву між культурними цілями та інституціоналізованими засобами їх реалізації. Такий підхід дав змогу Мертонові обґрунтувати соціальні витоки девіантності, показавши, що вона є не стільки наслідком індивідуальної патології, скільки логічним продуктом дисфункціональної соціальної системи.

Важливо підкреслити, що концепція Мертона не обмежується матеріальними аспектами соціальної структури – він наголошував також на ролі символічного порядку, тобто системи цінностей, норм і соціальних очікувань, які визначають прийнятні способи поведінки. У такий спосіб він поєднав у своїй моделі елементи як функціоналізму, так і конфліктологічного підходу, визнаючи водночас обмеження кожного з них. Соціальна структура, за Мертоном, не лише накладає обмеження, але й створює можливості, формуючи контекст, у якому девіація може розглядатися як адаптивна стратегія до нерівних умов. Науковий інтерес до девіантної поведінки, започаткований у межах аномічної теорії, зберігає свою актуальність. Вона надає концептуальні інструменти для аналізу сучасних проявів девіантності: від злочинності й наркозалежності до ризикованої поведінки молоді, яка часто виникає як реакція на неможливість самореалізації в умовах соціальної турбулентності. Саме тому підхід Мертона досі залишається одним з ключових у міждисциплінарних дослідженнях девіації, даючи змогу поєднати соціологічний, психологічний та культурний рівні аналізу у вивченні природи відхилень від соціальних норм.

Інший підхід – концепція стигматизації (Е. Лемерт, Г. Беккер, Е. Гофман) – зміщує фокус з об'єктивних характеристик девіантної поведінки на соціальні реакції на неї. Згідно з цією теорією, суспільство, навішуючи на індивіда ярлик девіанта, формує у нього відповідну ідентичність, тим самим закрі-

плюючи девіантну роль. Інакше кажучи, не сама поведінка визначає девіантність, а соціальне тлумачення цієї поведінки. Такий підхід дає змогу осмислити, як соціальні упередження, стереотипи чи механізми «етикетування» сприяють маргіналізації особистості, створюючи замкнене коло відхилення.

Науковий інтерес до теми девіантної поведінки значно посилюється з появою концепції стигматизації (labeling theory), запропонованої Е. Лемертом, Г. Беккером та Е. Гофманом [11, с. 4]. Цей підхід знаменував перехід від пояснення девіантності як об'єктивного поведінкового відхилення до розуміння її як соціально сконструйованого явища. Основна ідея теорії полягає в тому, що девіантність не є властивістю самої дії чи індивіда, а радше, результатом соціальної реакції на цю дію – процесу, у ході якого суспільство «приклеює ярлик» девіанта, формуючи відповідну соціальну ідентичність особи. Таким чином, джерело девіації переноситься з внутрішньоособистісного рівня на рівень соціальних відносин і комунікації.

Е. Лемерт одним з перших запропонував замінити морально забарвлені поняття «дегенерація» чи «соціальна патологія» на термін «девіація», який мав наукові, об'єктивні конотації та давав змогу розглядати відхилення без морального осуду. Його концепція розмежовує первинну та вторинну девіацію: якщо перша може бути випадковою або ситуативною, то друга – це вже результат соціальної реакції на ярлик, який людина засвоює як частину власної ідентичності. Саме цей процес стигматизації запускає механізм самореалізації ярлика – коли індивід, стикаючись із соціальним осудом і виключенням, починає поводитись згідно з очікуваннями оточення, закріплюючи за собою девіантний статус. Подальшого розвитку ця ідея набула в роботах Г. Беккера, який у праці «Outsiders» 1963 р. обґрунтував, що девіантність є наслідком не стільки самого вчинку, скільки суспільних механізмів визначення та контролю [7, с. 187]. Беккер наголошував на тому, що соціальні норми формуються групами, які мають владу над визначенням того, що вважати прийнятним, а що – девіантним. Отже, маргіналізація певних осіб або груп є не випадковим процесом, а результатом дії владних структур і соціальних інституцій. Е. Гофман, у свою чергу, розширив поняття стигми, розглядаючи її як соціальний механізм, що визначає способи сприйняття та взаємодії з «іншими», позначеними певними ознаками соціальної «ненормативності».

У межах теорії соціального контролю (Е. Дюркгейм, Ф. Най) девіантна поведінка розглядається як наслідок послаблення соціальних норм і дезінтеграції суспільства [8, с. 4]. У стабільній соціальній системі нормативний контроль утримує поведінку індивіда в межах прийнятного, але коли соціальні зв'язки руйнуються, то моральна регуляція слабшає, відкриваючи шлях до аномії та девіації. Дюркгейм наголошував на тому, що жодне суспільство не може існувати без певного рівня

девіації, оскільки саме через неї воно переосмислює власні межі норми. Еміль Дюркгейм, засновник функціоналістичної школи, розглядав суспільство як живий організм, у якому всі елементи – сім'я, освіта, релігія, економіка, політичні інститути – взаємопов'язані та виконують важливі функції для його гармонійного існування. Коли ж певна частина соціальної системи втрачає ефективність або дисбалансується, відбувається послаблення соціальної регуляції, що, у свою чергу, спричиняє девіантну поведінку. Дюркгейм вважав, що норми та цінності суспільства є своєрідними «соціальними фактами» – зовнішніми щодо індивіда силами, які впливають на його поведінку, спонукаючи або дотримуватись правил, або порушувати їх. Ключовим поняттям у його теорії стала аномія – стан нормативної невизначеності, за якого старі цінності втрачають силу, а нові ще не набули стійкості. У таких умовах моральний контроль слабшає, що створює передумови для зростання девіантних проявів. Саме тому Дюркгейм підкреслював, що девіація є не лише неминучою, але й функціонально необхідною для будь-якого суспільства: вона сприяє перегляду моральних меж, оновленню соціальних норм і зміцненню колективної свідомості. Ф. Най розвинув цю ідею, наголошуючи на тому, що поведінка індивіда регулюється через систему соціальних зв'язків, зокрема через сім'ю, школу, релігію, державу – ті інституції, які здійснюють моральний і нормативний контроль. Коли ці механізми послаблюються, індивід втрачає відчуття соціальної приналежності, а його поведінка стає менш передбачуваною, що збільшує ризик девіації.

Психологічний підхід до дослідження девіантної поведінки зосереджується на внутрішніх механізмах її формування – особистісних, емоційних і когнітивних детермінантах [6, с. 15]. У цьому контексті девіація трактується як відхилення від психічної або соціальної норми, що виникає внаслідок спотворення системи цінностей, порушення самоідентифікації чи неадекватного усвідомлення власної ролі в суспільстві. Психологічна девіація може бути наслідком акцентуацій характеру, емоційної нестійкості, фрустраційних реакцій або травматичного досвіду, який змінює поведінкові патерни особистості. Особливе місце у сучасній науковій парадигмі посідає кримінологічний підхід, який вважається одним з найпоширеніших. У його межах виділяють два основних типи девіантної поведінки – злочинність і кримінально некарані, але аморальні форми девіації. Кримінологічна класифікація девіантів передбачає існування кількох рівнів відхилення: від особистостей зі стійкою злочинною орієнтацією до осіб з випадковими девіантними вчинками, спричиненими зовнішніми чинниками, як-от алкоголь чи тиск оточення. Цей підхід є важливим для практики соціальної профілактики, оскільки дає змогу визначати рівень соціальної небезпеки поведінки та прогнозувати ризики рецидиву.

У межах кримінологічного підходу особливого розвитку набула віктимологія – міждисциплінарна галузь, що досліджує психологічні, соціальні та поведінкові чинники, які зумовлюють підвищену вразливість особи до злочинних посягань. У центрі її уваги перебувають не лише характеристики злочинця, але й особливості жертви, зокрема ті, що пов'язані з її власною поведінкою, схильністю до ризику, самопідставлянням чи провокуванням небезпечних ситуацій. Саме тому віктимологія стала однією з ключових ланок для розуміння ризикованої поведінки як окремої, більш вузької форми девіації, що виявляється у свідомому чи несвідомому прагненні особи діяти в межах підвищеного ризику. Значний внесок у становлення віктимологічного підходу зробили зарубіжні й українські дослідники, серед яких Х. Хентіг, Дж. Пінател, Г. Елленбергер, М. Вольфган, Г. Маннгейм, Д. Рассел, Б. Холіст, а також Д.В. Рівман, О.М. Джужа, В.О. Туляков. Їхні праці дали змогу глибше розкрити закономірності формування віктимної поведінки, її зв'язок з особистісними рисами, соціальною дезадаптацією та психологічними механізмами компенсації.

Особливу увагу в межах цих досліджень приділяють феномену ризикованої поведінки, який є не просто частковим проявом девіантності, а складною багатокomпонентною системою, що включає когнітивні, емоційні та мотиваційні аспекти. Ризикована поведінка часто виступає межею між соціально прийнятною активністю та девіантною деструктивністю, адже її головною відмінністю є свідоме прийняття небезпеки. Вона може мати як адаптивний, так і дезадаптивний характер: у першому випадку стимулює особистісне зростання, перевірку власних меж і розвиток упевненості, у другому – призводить до саморуйнування, порушення норм і втрати контролю над власними діями. Саме цей баланс між пошуком нового досвіду і схильністю до самодеструкції становить теоретичне ядро сучасних досліджень ризикованої поведінки.

У контексті девіантології ризикована поведінка розглядається як проміжна форма між нормативною поведінкою та відвертими соціальними відхиленнями. Вона виявляється у схильності до азартних ігор, екстремальних видів спорту, необачних соціальних експериментів, порушень дисципліни чи навіть злочинних дій. Такі прояви мають спільне психологічне підґрунтя – потребу в емоційній стимуляції, новизні, відчутті контролю над непередбачуваністю, що компенсує внутрішню тривожність або фрустрацію. Відповідно, дослідження ризикованої поведінки в межах девіантологічного аналізу дає змогу розкрити не лише механізми дезадаптації, але й приховані ресурси особистості, які за певних умов можуть бути спрямовані на конструктивний розвиток.

Як зазначає М.А. Галагузова, девіантна поведінка є формою відхилення, що пов'язана з порушенням соціальних норм і правил, характерних для певного вікового та соціального контексту [4, с. 21]. Проте за ризикованої поведінки важливо врахову-

вати, що вона не завжди супроводжується свідомим наміром порушити норми. Часто її рушійною силою виступає потреба в самоактуалізації через перевірку власних можливостей у межових ситуаціях. Саме тому ризикована поведінка вимагає окремого аналітичного підходу, який би дав змогу розрізнати соціально прийнятні форми ризику (наприклад, підприємництво чи інноваційна діяльність) і деструктивні, що ведуть до девіантності.

Кожне суспільство формує власну систему цінностей і норм, які виконують низку базових функцій – орієнтаційну, регуляційну, інформаційну, корекційну й виховну. Ці функції забезпечують цілісність соціального організму, визначаючи межі допустимого та небажаного. Порушення таких меж сигналізує не лише про індивідуальні труднощі, але й про деформацію взаємин між особистістю і соціумом.

Психіатричний підхід розглядає девіацію як хворобливу особливість особистості, яка сприяє розвитку психічних розладів [4, с. 22]. У цьому контексті девіантна поведінка трактується як проміжна форма між нормою і патологією, коли деструктивні тенденції ще не набули клінічного характеру, але вже порушують адаптаційний баланс. Етнокультурний підхід, у свою чергу, підкреслює, що поведінкові норми мають відносний характер і залежать від традицій конкретного суспільства. Те, що в одному соціокультурному контексті сприймається як девіація, в іншому може бути цілком прийнятним проявом індивідуальності або культурного стилю. Цей аспект особливо важливий у колективах з різною культурною приналежністю, де толерантність і гнучкість сприйняття стають основою конструктивного співіснування.

Превенція девіантної поведінки є складною соціально-психологічною системою впливу, що має на меті попередження формування та розвитку деструктивних моделей поведінки, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам. Її сутність полягає не лише у запобіганні негативним проявам, але й у створенні сприятливих умов для гармонійного розвитку особистості, формування у неї соціально прийнятних цінностей, моральних орієнтирів та відповідальної життєвої позиції. Як зазначають Т.М. Лях, А.О. Спірін і В.С. Жуков [2, с. 67], профілактика девіантної поведінки – це системна соціальна діяльність, спрямована на усунення чи нейтралізацію факторів ризику, які зумовлюють відхилення в поведінці, а також на підтримку й розвиток адаптивних механізмів соціалізації. У межах такого підходу профілактична робота передбачає поєднання психолого-педагогічних, соціальних і правових засобів впливу, що забезпечують формування у суб'єктів здатності до саморегуляції, критичного мислення та усвідомлення наслідків власних дій.

Відповідно до положень Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» [1], превентивна діяльність розглядається як один з ключових напрямів соціальної роботи, спрямованої на запобі-

гання аморальній, протиправній поведінці та іншим формам дезадаптації. Превенція виступає не реакцією на вже наявну девіацію, а проактивним механізмом формування соціально здорового середовища.

У науковому дискурсі прийнято розрізняти три рівні превенції девіантної поведінки – первинний, вторинний і третинний [5, с. 164]. Первинна превенція спрямована на формування позитивного соціального досвіду, підвищення обізнаності та розвиток мотивації до здорового способу життя. Її завдання – створити умови, за яких відхилення від норми втрачають привабливість і не виникають як альтернатива самоствердженню. Вторинна превенція покликана модифікувати вже наявні ризиковані установки чи поведінкові патерни, сприяючи переходу від деструктивних до адаптивних форм активності. Вона реалізується через соціально-психологічні інтервенції, консультативну допомогу, тренінги, а також підтримку у кризових ситуаціях. Третинна профілактика орієнтована на осіб, які вже зазнали наслідків девіантної поведінки, і полягає у відновленні їхнього соціального статусу, ресоціалізації та корекції ціннісно-мотиваційної сфери. Вона потребує залучення міждисциплінарної команди фахівців, що поєднують педагогічні, психологічні та соціальні інструменти впливу.

Особливого значення у контексті сучасної превентивної діяльності набувають підходи, окреслені М.Г. Вольною та проаналізовані у працях І.О. Мінакової [3, с. 33], які формують системну основу для запобігання девіантній поведінці в організаційному середовищі. Їхня цінність полягає в тому, що вони охоплюють не лише інформування чи контроль, але й глибокі процеси формування свідомої особистісної позиції, розвиток моральної зрілості та соціальної компетентності працівників. Так, інформаційний підхід виходить з припущення, що девіації часто виникають не стільки з навмисного наміру порушити соціальні норми, скільки з їх неповного розуміння або відсутності усвідомлення наслідків власних дій. Дефіцит соціальної обізнаності, нерозвинена правова культура, поверхневе ставлення до професійної етики створюють умови для формування поведінкових викривлень, що можуть непомітно перерости у відхилення. Саме тому систематичне інформування, роз'яснення норм і правил професійної взаємодії, формування відповідального ставлення до моральних принципів стають ключовими інструментами профілактики. У цьому контексті просвітницька діяльність, внутрішня комунікація в колективі, обговорення етичних дилем і навчальні програми з психологічної культури праці набувають превентивного значення, оскільки забезпечують не просто поінформованість, але й глибше осмислення ціннісних засад професійної поведінки.

Соціально-профілактичний підхід, у свою чергу, фокусується на виявленні та усуненні тих чинників, що провокують виникнення девіацій. Йдеться насамперед про конфліктогенні середовища, у яких переважають напруга, конкуренція та міжособи-

стісна недовіра, а також про емоційне виснаження, втрату мотивації та відчуття безсенсовності праці. Девіація у таких умовах стає своєрідною реакцією на психологічний дистрес, способом відновлення контролю над життям або самоствердження через порушення правил. Тому превенція повинна бути спрямована на формування здорового соціально-психологічного клімату, підтримку працівників у стресових ситуаціях і розвиток корпоративної культури довіри та взаємоповаги. Ефективність цього підходу зростає тоді, коли адміністративні структури не обмежуються каральними заходами, а створюють реальні можливості для діалогу, психологічного супроводу та профілактики професійного вигорання.

Соціально-педагогічний підхід, за визначенням І.О. Мінакової, має особливе значення у формуванні моральної відповідальності особистості. Його сутність полягає у розвитку тих внутрішніх якостей працівника, які забезпечують стійкість до негативних впливів, уміння долати фрустрацію без деструктивних реакцій і зберігати етичну послідовність навіть у ситуаціях моральної дилеми. Ідеться про виховання самоконтролю, самоповаги, толерантності, здатності до емпатійного сприйняття інших і конструктивного розв'язання конфліктів. Педагогічна складова частини превенції передбачає не лише передавання знань, але й формування моральної свідомості через особистісний приклад керівника, корпоративну культуру, ритуали спільного навчання і взаємопідтримки. Вона ґрунтується на розумінні, що профілактика девіацій – це не ізольована діяльність психолога, а системна стратегія розвитку особистості у соціумі.

Медико-біологічний підхід, своєю чергою, зосереджується на розумінні індивідуальних психофізіологічних чинників, які можуть підвищувати ризик девіантних проявів. Підвищена емоційна збудливість, нестійкість нервових процесів, порушення саморегуляції, соматичне виснаження або хронічний стрес часто стають фоном, на якому формується ризикова або імпульсивна поведінка. Отже, превенція у цьому вимірі передбачає створення умов для збереження психічного здоров'я працівників, упровадження програм релаксації, супервізії, психологічної допомоги, профілактики стресових розладів і розвитку навичок емоційного самоконтролю. У такий спосіб профілактика набуває комплексного характеру, поєднуючи психологічний, педагогічний, соціальний і біологічний рівні.

Таким чином, превенція девіантної поведінки у сучасному контексті постає не лише як система заходів контролю чи обмеження, але й як багатовимірний процес формування зрілої, соціально відповідальної особистості. Йдеться про розвиток внутрішніх регуляторів поведінки моральної свідомості, критичного мислення, етичної стійкості, які дають змогу людині діяти усвідомлено навіть у ситуаціях високої невизначеності. Особливої актуальності ці процеси набувають у професійних колективах, де від рівня етичної культури залежить не лише ефек-

тивність взаємодії, але й психологічна безпека всіх учасників. Завдання керівника полягає не лише у підтриманні дисципліни, але й у створенні середовища довіри, емоційної стабільності та відкритості, у якому девіації втрачають своє підґрунтя.

Отже, девіантна й ризикова поведінка є відображенням порушення внутрішньої гармонії особистості, яке виникає під впливом складної взаємодії психофізіологічних, соціальних і культурних чинників. Вона не зводиться до простого порушення норм – це сигнал про глибинні процеси особистісної або системної дезадаптації. Саме тому сучасна профілактична діяльність має ґрунтуватися на інтегрованому підході, що поєднує знання з психології, соціології, педагогіки та нейронаук. Лише системне поєднання освітньої, психологічної та соціальної профілактики здатне створити умови, у яких девіантна поведінка перестане бути засобом адаптації, поступившись усвідомленій, морально зрілій та конструктивній активності особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закони України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» станом на 18 червня 2015 р.: офіц. вид. / Верховна Рада України. Київ: Парлам. вид-во, 2015. 24 с.
2. Лях Т.М., Спірін А.О., Жуков В.С. Соціальна профілактика ризикованої поведінки підлітків. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 1. С. 67–72.
3. Мінакова І.О. Організація профілактики ризикованої поведінки учнів. *Молодий вчений*. 2020. Вип. 8 (84). С. 32–35.
4. Психологія девіантної поведінки особистості: навчальний посібник / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини; уклад.: О.Д. Сафін, С.П. Байда. Умань: Візаві, 2021. 202 с.
5. Ціпан Т.С. Превенція асоціальної поведінки неповнолітніх: психолого-педагогічна діагностика. *Інноватика у вихованні*. 2020. Вип. 1 (11). С. 160–166.
6. Христюк О.Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
7. Becker H. Outsiders. *Criminology Theory: Selected Classic Readings*. 2010. P. 187.
8. Eteng M.E. Deviant behaviors, sociological perspectives: implication on education. 2024. URL: <https://surl.li/eaegjw>.
9. Gueirra M. Deviant Social Behavior: Cultural perspective, social structure, and society. *Interdisciplinary Journal Paper Human Review*. 2020. Vol. 1 (1).
10. Rosenfeld R. Robert Merton's contributions to the sociology of deviance. *Sociological Inquiry*. 1989. Vol. 59 (4). P. 453–466.
11. Schultz H. Playing with Deviant Behavior (Doctoral dissertation, The New School). 2018. URL: <https://www.proquest.com/openview/cc937125518b15414e9c41681f98626a/1?pq-origsite=scholar&cbl=18750>

Стаття надійшла у редакцію: 06.11.2025
Стаття прийнята: 24.11.2025
Опубліковано: 22.12.2025